

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Լուսինե Հայրիյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ORCID ID: 0009-0006-0350-357X
hayriyan.1976@mail.ru

Միրանուշ Փարսադանյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ
ORCID ID: 0000-0002-5292-4614
parsadanyansiranush@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-0116-2025.1-216

«ԱՍԼԻ ԵՎ ՔՅԱՐԱՄ» ՀԵՔԻԱԹ-ՍԻՐԱՎԵՊԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՇՈՒՐՋ*

Բանալի բառեր – Աշուղական երաժշտություն, «Ասլի և Քյարամ» հեքիաթ-սիրավեպ, Խաչատուր Աբովյան, հայկական տարբերակներ, Ղազարոս Աղայան, Աշուղ Ջիվանի, Ավգուստ ֆոն Հաքստհաուզեն:

Հոդվածը նվիրված է «Ասլի և Քյարամ» հեքիաթ-սիրավեպի հայկական տարբերակների ուսումնասիրությանը: Հոդվածի նպատակն է բացահայտել և ներկայացնել «Ասլի և Քյարամ» հեքիաթ-սիրավեպի հայկական տարբերակների տարածվածությունը և ընկալումը, ցույց տալ թեմայի ազգային բաղադրիչը՝ հաշվի առնելով, որ այն թեմատիկ առումով հավասարապես հայկական է, քանի որ մահմեդական երիտասարդի և հայ քահանայի դստեր անիրականանալի, դժբախտ սիրո պատմությունն է: Հոդվածի խնդիրն է ներկայացնել «Ասլի և Քյարամ» հեքիաթ-սիրավեպի հայկական տարբերակները՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով դրանց գրառումներին և ուսումնասիրությանը, ինչպես նաև պատմության տարածման գործընթացին՝ հատկապես եվրոպական մշակութային շրջանակներում: Այս համատեքստում անդրադարձ է կատարվել Խաչատուր Աբովյանին: Հայտնի է, որ «Ասլի և Քյարամի» պատմության գերմաներեն թարգմանությունն Աբովյանն ուղարկել է պրուսացի ճանապարհորդ և հետազոտող Ավգուստ ֆոն Հաքստհաուզենին, որի ուղեգրության միջոցով քննվող հեքիաթ-սիրավեպը տարածվել է Եվրոպայում: Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են պատմահամեմատական, հերմենևտիկ, միֆոլոգիական և կենսագրական մեթոդները: Հոդվածի արդիականությունը և գիտական նորույթը պայմանավոր-

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 23.05.2025 թ.:
Ուղարկվել է գրախոսության 20.06.2025 թ.:

ված են «Ասլի և Քյարամ» հեքիաթ-սիրավեպի հայկական տարբերակների ուսումնասիրման անհրաժեշտությամբ՝ դրանք դիտարկելով ոչ միայն որպես բանավոր մշակույթի արտահայտություններ, այլև որպես ազգային ինքնության կրողներ:

Lusine Hayriyan

PhD in Philology

Institute of Archaeology and Ethnography of NAS of RA

ORCID ID: 0009-0006-0350-357X

hayriyan.1976@mail.ru

Siranush Parsadanyan

PhD in Philology

Institute of Literature after M. Abeghyan of NAS of RA

ORCID ID: 0000-0002-5292-4614

parsadanyansiranush@gmail.com

ON THE DISTRIBUTION OF ARMENIAN VERSIONS OF THE “KEREM AND ASLI” FAIRY TALE-ROMANCE

Keywords: *Ashik music, “Asli and Kyaram” fairy tale-romance, Khachatur Abovyan, Armenian versions, Ghazaros Aghayan, Ashugh Jivani, August von Haxthausen.*

This article is dedicated to the study of Armenian versions of the “Kerem and Asli” fairy tale-romance. The aim of the article is to reveal the prevalence of these versions also in Europe, considering that thematically it is equally Armenian, as it tells the story of an impossible, tragic love between a Muslim young man and an Armenian priest's daughter. The objective of the article is to address the recordings and studies of this fairy tale-romance. In this context, reference is made to Khachatur Abovyan. It is known that Abovyan sent a German translation of the “Kerem and Asli” story to the Prussian traveler and researcher August von Haxthausen, through whose travelogue the fairy tale-romance spread throughout Europe. Historical-comparative, hermeneutic, mythological, and biographical methods were used in the study. Accordingly, the “Kerem and Asli” fairy tale-romance has lived on not only through professional ashugh interpretations but also through their folk versions.

Лусине Айриян

Кандидат филологических наук

Институт археологии и этнографии НАН РА

ORCID ID: 0009-0006-0350-357X

hayriyan.1976@mail.ru

Сирануш Парсаданян

Кандидат филологических наук

Институт литературы им. М. Абеяна НАН РА

ORCID ID: 0000-0002-5292-4614

parsadanyansiranush@gmail.com

О РАСПРОСТРАНЕНИИ АРМЯНСКИХ ВЕРСИЙ СКАЗКИ-РОМАНА «АСЛИ И КЕРЕМ»

Ключевые слова: *Ашугская музыка, сказка-роман «Асли и Керем», Хачатур Абовян, армянские версии, ГазаросАгаян, Ашуг Дживани, Август фон Гакстгаузен.*

Статья посвящена изучению армянских версий сказки-романа «Асли и Керем». Цель статьи – выявить распространенность этих версий также в Европе, учитывая, что тематически она в равной степени армянская, поскольку повествует о невозможной, трагической любви мусульманского юноши и дочери армянского священника. Задача статьи – обратиться к записям и исследованиям рассматриваемой сказки-романа. В этом контексте делается ссылка на Хачатура Абовяна. Известно, что немецкий перевод истории «Асли и Керем» Абовян отправил прусскому путешественнику и исследователю Августу фон Гакстгаузену, через путевые заметки которого рассматриваемая сказка-роман распространилась по Европе. В ходе исследования применялись историко-сравнительный, герменевтический, мифологический и биографический методы. Соответственно, сказка-роман «Асли и Керем» бытовала не только через профессиональные ашугские интерпретации, но и через их народные версии.

Ներածություն

Հայ աշուղական երաժշտությունն ունի հարուստ պատմություն: *Աշուղ* (արաբերեն «աշըգ» կամ «աշըղ» թարգմանվում է որպես սիրահար (Լևոնյան, 1903: 39)) բառը հայոց մեջ գործավել է 17-րդ դարից, սակայն երգահան, երգիչ, նվագաձու, հեքիաթասացների պակաս Հայոց աշխարհը չի ունեցել հնուց ի վեր. վիպասանների, գուսանների ու տաղերգուների տաղանդով են ձևավորել հայ գրականության, երաժշտության, պարավեստի և թատերական արվեստի մշակութային ոլորտները:

Աշուղությանը նախորդած գուսանական արվեստի մասին տվյալներ են փոխանցվել դեռևս հինգերորդ դարից: Նվագաձու երգիչների պակաս չեն զգացել և՛ Արևելքը, և՛ Արևմտյան Եվրոպան. թափառող նվագաձու երգիչները մեծ ժողովրդականություն էին վայելում ամենուր, հիշատակենք,

թերևս, պրովանսյան տրուբադուրյան երգի կատարողներին ու նրանց հեղինակավոր ժողովրդականությունը: Տրուբադուրյան երգը, ի դեպ, զարգացավ արևելյան աշխարհի պոեզիայի և ռոմանական ժողովուրդների բանահյուսության բարերար ազդեցությամբ (Խաչատրյան, 1992: 196-197):

Հայ իրականության մեջ աշուղներն առանձնանում էին հեքիաթային-ծիսառասպելական հատկություններով, հասարակական նշանակությամբ և բազմաբնույթ գործառույթներով՝ իմաստությամբ, պայծառաստությամբ, գերմարդկային տարատեսակ ձիրքերով և, իհարկե, սրբազան համարվող շնորհով՝ աշուղությամբ: Ժողովրդագուսանական այդ երգիչներն իրենց պատգամներն էին թողնում աշուղական մեջլիսներից, յուրօրինակ հասարակական խորհրդատուի գործառույթ ստանձնում: Աշուղ-երգասացները հաճախ էին առասպելականցվում, նրանց կերպարների շուրջ հյուսվում էին ուշագրավ ավանդություններ, զրույցներ, հեքիաթային և առասպելական մոտիվներ: Ավանդազրույցներ են ստեղծվել, օրինակ, Սայաթ-Նովայի, Քեշիշ-Օղլու, Միսկին-Բուրջու, Թուջջարու կերպարների շուրջ: «Դեսթիան» ինքնակենսագրական բալլադում աշուղ Ֆիզահին, օրինակ, պատմում է իր դառը մանկության, կուրության, աշուղին աշակերտելու և տեսողության վերականգնման մասին, որտեղ տեսանելի է աշուղ-Հովհաննես Մկրտիչ (Սուրբ Կարպետ) հաստատված կապը՝ Հովհաննես Մկրտչի հովանավորչությունը: Չափաժող պատումում թեպետ բացակայում է մուրազատու սրբի միջոցով աշուղական շնորհ ստանալու մոտիվը, սակայն առկա է երազատեսությամբ սրբի հետ հաղորդակցվելու, ուխտի գնալու և բժշկվելու հանգամանքը (Ֆիզահի, 1888: 42-47), որը աշուղներին բնորոշ առասպելական՝ Սուրբ Կարապետին այցելելու և օրհնություն ստանալու մոտիվի իրացումն է Ֆիզահու բալլադում (Հարության, 2018: 148-156):

Բանավոր ավանդույթի երաժշտաբանաստեղծական ժանրերի (սիրավեպ-դաստաններ, էպիկական-հերոսական ասքեր, էպոս և այլն) շարքին կարելի է դասել նաև հեքիաթը, քանի որ ունենալով նեղ մասնագիտական թեքում՝ մի շարք աշուղներ նախապատվությունը տվել են հատկապես հեքիաթասացությանը: Աշուղական արվեստի գիտակ Գ. Լևոնյանը, խոսելով աշուղական երգվող հեքիաթների առանձնահատկություններից, հիշատակում է մի քանի հեքիաթասաց-աշուղների՝ առանձնացնելով նրանց կատարողական վարպետությունը (պատմում է սյունեցի, Ջավախքում և Կարսում հայտնի աշուղ-հեքիաթասացներ Սիայու, Թուջջարու, ինչպես նաև Բանգու և Յանդունու մասին): Երաժշտական բանահյուսության մի շարք ժանրերի կողքին գուսանաաշուղական ստեղծագործությունները իրենց հիմնորոշ հատկանիշների շնորհիվ քննվել են «հա-

մաարևելյան» գեղարվեստական ավանդույթի շրջանակներում: Հայ իրականության մեջ հինավուրց արևելյան հեքիաթ-սիրավեպի ժանրը կենսունակ է եղել հայեցիության, նոր լիցքերի ու հնչերանգի շնորհիվ, այսինքն՝ աշուղական սիրավեպերը խոր ակունքներ ունեն հայերի կենցաղում և բանահյուսության մեջ: Պատահական չէ, որ երաժշտագետ Ք. Քուշնարյանն աշուղական դաստաները կապում է հայ ժողովրդական և գեղջկական երգի հետ (Քուշնարյան, 1963):

«Ասլի և Քյարամ» հեքիաթ-սիրավեպի հայկական տարբերակները

Մերձավոր արևելքի ժողովուրդների մշակույթում լայնորեն տարածված աշուղական հեքիաթ-սիրավեպի ժանրն առանձնանում է երաժշտաբանաստեղծական ու գեղարվեստական կերպարային մտածողությամբ, ուրույն արտահայտչամիջոցներով. «Լայն է հեքիաթ-սիրավեպի տարածքային ընդգրկումը՝ Իրան, Թուրքիա, Անդրկովկաս, նույնքան լայն է ժանրի առավել տարածված նմուշների մեկնակերպերի շրջանակը», - իրավացիորեն ընդգծում է Լ. Երնջակյանը (Երնջակյան, 2002: 59):

Հայաստանում կենցաղավարել և մեծ ժողովրդականություն են վայելել մոտ երկու տասնյակի հասնող արևելյան և գուտ հայկական հեքիաթ-սիրավեպեր՝ «Աշուղ Ղարիբ», «Քյոռոզլի», «Ասլի և Քյարամ», «Շահ Իսմայիլ», «Աղվան և Օսան», «Մմբատ և Սոֆյա», «Ամրահ և Սալվի», «Արտաշես և Սաթենիկ», «Մելիք Աբով և Ղամար Սուլթան», «Սոս և Վարդիթեր», «Վարդ և Մանուշակ», «Խոսրով և Շիրին», «Լեյլի և Մեջնուն», «Արշալույս և Լուսաբերիկ», «Հմայակ և Արուսյակ», «Ռուստամ Զալ», «Սիաբենտո և Խաջեֆարե», «Մամե-Աշե», «Արտավազդ և Սալվինազ»: Հայ իրականության մեջ հեքիաթ-սիրավեպը զարգացել է ավանդական ժանրի հայկականացման ուղիով, թեպետ նկատելի են նաև արարման այլ եղանակներ, ինչպես աշուղ Ֆիզահու պարագայում է: Մասնավարապես ուշագրավ է «Արտավազդ և Սալվինազ» հեքիաթի ստեղծման նախապատմությունը. հեքիաթային այս դիպաշարին Ֆիզահին ծանոթացել է 24 տարեկանում Դամասկոսում ծերունի ծխախոտավաճառից: Ծխախոտավաճառին հյուրընկալված աշուղը կարդում է միջնադարյան (1500 թ.) մի ձեռագիր՝ մտապահելով ուշագրավ դիպաշարը, որն ընկած է հեքիաթի հիմքում (1901 թ.) (Պողեսեան, 1997):

19-րդ դարի կեսերից հայոց մեջ աշուղական լեզուն Զիվանու շնորհիվ դարձավ գրական հայերենը, ուստի թուրքերենի նահանջով ոչ միայն փոխվեցին երգերի բովանդակությունն ու երաժշտական լեզուն (աշուղական թեմաները համալրվեցին հայրենասիրական մղումով, քաջության և հերոսականության փառաբանությամբ), այլև թարգմանվեցին մի շարք օտարալեզու երգեր և աշուղական հեքիաթներ: Աշուղական համբարային

ավանդույթների յուրօրինակ կենտրոններ են ձևավորվել, իհարկե, պատմական Հայաստանի մի քանի քաղաքային համայնքներում: Քաղաքային մշակույթի կարևոր կենտրոններից մեկն էլ 19-րդ դարի Ալեքսանդրապոլն էր, որտեղ աշուղագուսանական ավանդույթն իբրև արհեստատեսակ զարգացում ապրեց, քանի որ 9-18-րդ դդ. Հայաստանում տարածված արհեստների ցանկում ընդգրկված էր նաև *գուսանը*: Ձևավորվել էին աշուղական մի քանի խոշոր կենտրոններ՝ Նոր Զուղայի, Կ.Պոլսի, Թիֆլիսի ու Ալեքսանդրապոլի համքարությունները: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին աշուղ Ջիվանու նախաձեռնությամբ կազմավորված Ալեքսանդրապոլի աշուղական համքարության հիմնադիրներից էին նաև Ֆիզահին, Ջիվանին, Ջամալին, Սազային, Խայաթը, Մայյուլը, Ֆահրատը և այլք: Աշուղական այս ուրույն՝ հայ-արևելյան երաժշտական առնչությունների յուրօրինակ դպրոցի հիմնադիր Ջիվանին կարևոր ներդրում ունի գուսանաաշուղական մշակույթի ձևավորման և զարգացման գործում և բացառիկ տեղ է զբաղեցնում հայ աշուղական արվեստի պատմության մեջ (Հարությունյան, 2017: 217: Բրուտյան, 2002): Եթե Կարսում հայ և թուրք աշուղներն ապրում և ստեղծագործում էին թուրքերեն, ապա կարսեցի աշուղների՝ Ալեքսանդրապոլ տեղափոխումն ու բնակչության 95 տոկոսի՝ հայ լինելու հանգամանքը նպաստեց, որ հայ աշուղների լեզուն հայանա: Աշուղ Շիրինը, Ջիվանին աշուղական նույն բանաստեղծատաղաչափական կաղապարներով սկսեցին հորինել գրական հայերեն՝ նվաճելով ճանաչում և մեծ ժողովրդականություն: Աշուղական խոսքի հայացման գործում, ըստ ժամանակակիցների վկայության, ուղղորդող է եղել Ղազարոս Աղայանը, որն այդ տարիներին ուսուցչություն էր անում Ալեքսանդրապոլում: Հետևելով Աղայանի խորհրդին՝ Ջիվանին ստեղծեց նաև հայաշունչ մեղեդիներ՝ «աշուղական երգը դարձնելով գրական հայերեն խոսքի ու մեղեդու միասնական հորինվածք» և Կարսի հայ աշուղական համքարության հիմքով նոր ազգային կենտրոն (Հարությունյան, 2023: 76): Հայտնի սիրավեպերի մշակումներում («Ասլի և Քյարամ», «Աշուղ Ղարիբ», «Շահ Իսմայիլ») Ջիվանին ստեղծել է նաև հեղինակային բազմաթիվ երգեր, որոնք նպաստել են դրանց առավել ժողովրդականացմանը: Ինչ վերաբերում է հոդվածի շրջանակում քննվող «Ասլի և Քյարամ» սիրավեպին, ապա այն թեմատիկ առումով հավասարապես հայկական է¹ (Երնջակյան, 2009: 33), քանի որ մահմեդական երիտասարդի և հայ քահանայի դստեր անիրականանալի, դժբախտ սիրո պատմությունն է (Քոչարյան, 2014: 10): Ուշագ-

¹ Նկատենք, որ երգերով հարուստ է նաև «Քյարամ և Ասլի» թուրքական *հիքայեն* (ժողովրդական պատմություններ). թուրքական ավանդույթում այն ընդգրկում է շուրջ 143 երգ (Երնջակյան, 2009:33):

րավ է, որ Ասլիի և Քյարամի պատմության հայերեն առաջին տարբերակը ներկայացրել է հենց Ղազարոս Աղայանն իր «Արություն և Մանվել» վեպում. «ԱՇԸՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈՐՍՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ» հատվածում Աղայանը ոչ միայն համեմատում է վիպական հերոսին ողբացող և իր Ասլուն փնտրող Քյարամի հետ (Աղայան, 1962: 125), այլև ամբողջությամբ հայտնում իր դիրքորոշումը աշուղական տաղաչափության, թեմատիկ ուղղվածության և թուրքերեն երգելու նախապատվության վերաբերյալ. «Այդ ժամանակ լավ աշրդները շատ մեծ հռչակ և հեղինակություն ունեին ժողովրդի մեջ և մեծ հարգանք ու պատիվ էին վայելում: Բայց Արությունն ընդդեմ էր նրանց թե՛ հանգստության անճոռնի ձևին, թե՛ թուրքերեն երգերուն և թե՛ մանավանդ նրանց չափից դուրս ստահող պատմություններին, որոնցով շարունակ նախապաշարմունքի մեջ էին պահում ժողովրդին» (Աղայան, 1962: 125): Հատկանշական է, որ ինքնակեսագրական վեպում Աղայանն ամբողջությամբ վերապատմում է նաև Ասլիի և Քյարամի հեքիաթ-սիրավեպն ու ներկայացնում ժողովրդի հավատալիքային դաշտում կենցաղավարող այն համոզմունքը, թե պախրա սպանելը մեղք է Քյարամի անեծքի պատճառով.

– Արութին, ասում են պախրա սպանիլը մեղք ա. դորդ ա, ես միսն ուտում եմ, ամմա սիրտս ասում ա՝ լավ չես արել...

«Ամենա՛յն տեղ նախապաշարմունք», ասում է Արությունն ինքն իրան, բայց չըմգիտելը դնելով՝ հարցնում է.

– Ի՞նչի ա մեղք, Պո՛ղոս:

– Ասում են Քարամն անիծել ա:

– Հա՛... դե հըմի ո՛նց անենք, սպանել ենք պրծել, էլ հո չի սաղանալ: Ես շատ եմ սպանել, Պողոս, իսկի մեղքս չի եկել...

– Տո ես քի՞չ եմ սպանե՛լ... Որ գալիս ա գյուլլիդ աղաքին կաղնում, Քարամն էլ ես մոռանում, բանն էլ. հենց որ սպանում ես պրծնում, նոր ա Քարամի անեծքը միտքդ ընկնում...

– Պողոս, ես էդ Քարամի անեծքը գիտեմ...

– Ի՞նչ ա ասում... Քե՛՛ մատաղ, Արութին ջան, հլա մի ասա տեսնեմ ի՞նչ ա ասել (Աղայան, 1962:145–146): Եվ թուրքերեն երգային հատվածից հետո Աղայանի հերոսը ներկայացնում է Ասլիի և Քյարամի պատմությունն արդեն հայերեն և ամոռությամբ. «– Բա՛հ, ձենիդ մատաղ, Արութին, լացս էկավ... Յանի էլ ընչի՞ էր անրծում էդ օրհնվածը...

– Քարամը Ասլու հետևից գնալիս՝ երբ որ հասել ա Բին-գյուլի սարը, ընտեղ տեսել ա մի յարալու (վիրավորված) պախրականով՝ հորթերը կշտին տխուր, տրտում կանգնած: Էդ բանը Քարամի սրտին շատ դիպել ա, ինքն էլ նստել ա նրանց կշտին ու նրանց սուգն արել...

– Խեղճ,– բացականչեց Պողոսը...– Արութին, ես էդ Քարամի անումն իմացել եմ, ամա իսկի չեմ գիտում, թե դա ով ա ըլել, ինչ ա ըլել։ Դու էդ էլ կգիտենաս...

– Անկաջ դիր, ես քեզ ասեմ։ Մի տերտեր ու մեկ մոլլա են ըլել, էրկուսն էլ էրեխա չեն ունեցել։ Սրանք մեկ մեկու խոսք են տվել, որ թե իրանց էրեխա ըլի, ու մեկին տղա, մեկ էլինը աղջիկ, նրանք իրար ուզեն։ Պատահում ա որ տերտերին աղջիկ ա ըլում, մոլլին՝ տղա։ Աղջկա անումը դնում են Ասլի, տղի անումը՝ Քյարամ։ Ով որ տարով կմեծանա, սրանք օրով են մեծանում։ Ժամանակը որ հասնում ա, մոլլեն գնում ա տերտերի մոտ, որ աղջիկն ուզի — տերտերը նրան խոսք ա տալի, ճամփու դնում, հետո ինքն աղջիկը վեր ա կալնում՝ փախչում։ Մոլլեն էդ չի իմանում, տղին ուղարկում ա, թե՛ դե գնա նշանածդ վեր կալ բեր։ Քյարամը գնում ա տերտերի տունը տեսնում ա, որ ոչ տերտեր կա, ոչ Ասլի։ Էդ որ իմանում ա, ջոնտուն ա դառնում, աղջկա էշխու սիրով վառվում ա, աշըղ դառնում, ընկնում նրանց հետևիցը։ Ճանապարհին ինչ որ պատահում ա, մարդ, ծառ, ջուր, անձրև, ձյուն, քար, սար ամենքին էլ խաղով հարցնում ա, թե իր Ասլին չեն տեսնել... Ամենքն էլ նրան պատասխան են տալիս ու տեղը նշանց տալիս. մենակ մի չինարի ծառ չի խոսում, պատասխան չի տալիս։ Քյարամը խաղով նրան անիծում ա, չինարին էն սահաթին չորանում ա։ Մեկ էլ մի քյալլա յա պատահում, մեռած մարդու մի չոր գլուխ, սարնըվեր գլորվելիս ա ըլում։ Քյարամը խաղով կաղնացնում ա նրան. «Կաղնիր, ասում ա, դու մարդու գլուխ ես, դահա լավ կիմանաս, ո՞ր ա գնացել իմ Ասլին»։ Քյալլեն ասում ա՝ դու կգտնես նրան, ամա մուրազիդ չես հասնիլ, դու էլ կէրվես, կփոթորկվիս... ասըմ ա՝ «Յանը 2 Քյարամ, թութու2 Քյարամ, յա՛ն Քյարամ»... Վերջը, էլ ի՛նչ գլուխդ ցավացնեմ, գրնում ա Ասլուն։ Սրանք իրար որ տեսնում են, ավելի են գժվում մեկ մեկու սիրով։ Ասլին էլ Քյարամին ա ուզում. մի սագ էլ նա ա ձեռքն առնում, իրա սերը խաղով իմաց տալիս Քյարամին։ Տերտերը որ տեսնում ա՝ էլ ճար չկա, Քյարամին ասում ա. «Թե որ դու խաղերովը բաց կանես իմ աղջկա կուրծքի մեր տված արծաթե կոճակնին, ես նրան քեզ կտամ»։ — Քյարամը խոսք ա տալիս, սագն առնում ա, չոքում ա աղջկա առաջին։ Տեր աստված, ինչե՛ր ա ասում, ինչե՛ր, ինչե՛ր... կոճակնին սկսում են բացվիլ, հենց որ մնում ա մեկը, էն էլ ուզում ա թե բացվի, մեկ էլ ծերիցը մեկ էլ կոճակնին էլի մեր են ընկնում, կոճկվում են... Էսպե՛ս՝ խեղճ Քյարամը մի կողմից բաց ա անում իրան խաղովը, մեկ էլ կողմից կոճակնին մեր են ընկնում, չունքի տերտերը թլիսմ ա ըլում արած, որ չբացվին։ Էսպես՝ խեղճ Քարամը ասում ա, ասո՛ւմ, ասո՛ւմ, ասո՛ւմ, մեկ էլ սագը կրակ ա ընկնում, վառվում, էդ կրակը դիպչում ա իրան, ինքն էլ ա սկսում էրվիլ։ Ասլին ուզում ա թե հանգցնի, կշտին մի

փարչ ա ըլում, վրա ա բերում, ածում վրեն. հենց իմանում ա թե ջուր ա, դու մի ասիլ նոթ ա... էդ նոթն էլ որ վրեն չի ածում, խեղճ Քյարամը տեղն ու տեղը էրվում ա, դառնում մի անձղակոթ: Նրան տանում են թաղում: Ասլին էլ չի հեռանում նրա գերեզմանիցը: Սազը ձեռքին էնքան ածում ա, սգում, լաց ըլում, որ մեկ օր էլ գերեզմանիցը կրակ ա դուրս գալիս, նրան էլ էնտեղ էրում... Նրանց գերեզմանի վրա հետո երկու վարդի թփեր են բսնում, երկուսի մեջտեղն էլ մի փշի ծառ: Վարդերն իրանց ճղերը մեկնում են, որ իրար փաթաթվին, մեջտեղի փշի ծառը չի թողնում...» (Աղայան, 1962: 146–148): Հայերեն այս արձակ վերապատումը վեպի կառուցվածքում հրատարակվել է Ջիվանու փոխադրումից շատ ավելի վաղ, քանի որ Ջիվանին այն մշակել է, ինչպես նշեցինք, հենց Աղայանի խորհրդով՝ 1888-ին, իսկ Աղայանի ինքնակենսագրական վեպը հրատարակվել է 1867-ին: Հիշարժան է, որ Աղայանն ինքն էլ լավ կատարող էր. ժամանակակիցների վկայությամբ՝ իր մշակած «Քյոռօղլին» երգելիս Աղայանը նմանվում էր հին դյուցազներգու գուսաններին (Սալ-Ման, 1967: 357):

Այսպիսով՝ հանրահայտ դարձան Ջիվանու դպրոցի ներկայացուցիչների մի շարք թարգմանություններ, որոնց թվում էր նաև՝ «Քեարամի եւ Ասլիի հեքեաթը» (Ջիվանի, 1888), որի առաջին գրառողներից, և որ չափազանց կարևոր է, նաև ուսումնասիրողներից մեկը Խաչատուր Աբովյանն էր: Հայտնի է, որ «Ասլի և Քյարամի» պատմության գերմաներեն թարգմանությունն Աբովյանն ուղարկել է պրուսացի պաշտոնյա, ազգագրագետ և ճանապարհորդ Բարոն Ավգուստ Ֆոն Հաքստհաուզենին: Անդրադառնալով Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ տեղ գտած հայոց հնագույն վիպական երգերին՝ Հաքստհաուզենը վկայում էր, որ իրեն Աբովյանն է փոխանցել որոշ երգեր, քանի որ մինչ Աբովյանը չի գտել ձեռագիր կամ տպագիր որևէ նյութ (Ղանալանյան, 1941: 16): Իրավացիորեն համարվելով հայ իրականության մեջ առաջին բանահավաքը՝ Աբովյանը, ըստ էության, նաև «Ասլի և Քյարամ» սիրավեպի առաջին գրառողն էր հայ իրականության մեջ: Այս տեսակետը հաստատավում է նաև այն փաստով, որ Աբովյանը ժամանակին խոսել է սիրավեպում հիշատակվող Սուրբ Գևորգի հատվածի մասին, որը բացակայում է արևելյան տարբերակներում: Ուշագրավ է, որ Մ. Լերմոնտովի «Աշուղ Ղարիբ» հեքիաթի արարման համար էլ հիմք են հանդիսացել երկու՝ «Աշուղ Ղարիբ» և «Ասլի և Քյարամ» հեքիաթ-սիրավեպերի՝ թիֆլիսեցիների շրջանում երգվող հայկական և վրացական տարբերակները (Дароян, 1974: 81, 91), հետևաբար Աբովյանը նույնպես ծանոթ էր «Ասլի և Քյարամի»՝ թիֆլիսեցիների շրջանում երգվող տարբերակներին: Դարոյանն իր «Լերմոնտովի «Աշիկ Կերիբը» և ասքի հայկական տարբերակները» հոդվածում, անդրադառնալով Բ.

Անդրոնիկովի ուսումնասիրությանը, ընդգծում է, որ բոլոր երեք տարբերակների մանրագնին վերլուծությունից հետո նա գալիս է մի հիմնական եզրահանգման. «Այսպիսով՝ միանգամայն պարզ է, որ Լերմոնտովը գրանել է Աշիկ-Քերիբի մասին հեքիաթի այն տարբերակը, որում նկատելիորեն արտացոլվել են ոչ միայն հայ, այլև վրացական բանահյուսության տարրերը ԿՊ» (Даронян, 1974: 81):

Խոսելով «Ասլի և Քյարամ» սիրավեպի մասին՝ Հաքստիաուզենը գրում է. «Իբրև օրինակ հայկական բանաստեղծության, ես կրերեմ այստեղ լեզենդանման մի փոքրիկ պատմվածքի բովանդակությունը, որը, ըստ երևույթին, հիմնված է իրական փաստի վրա և կազմված է հայ բանաստեղծի կողմից: Ես այն ստացա Աբովյանից, իմ Գերմանիա վերադառնալուս միջոցին. այն, ըստ երևույթին, գրված է ոտանավորով: Բերում եմ այստեղ ոչ թե թարգմանությունը, այլ միայն համառոտ բովանդակությունը» (Ղանալանյան, 1941: 17):

Հայտնի է, որ Եվրոպայում ուսանելու տարիներին Խ. Աբովյանն ուսումնասիրել է ոչ միայն հեղինակային, այլև ժողովրդական երաժշտություն՝ տիրապետելով կիթառին և երգեհոնին, սակայն մանկուց ծանոթ էր աշուղական երգարվեստին՝ երգերից շատերը պահելով իր հիշողության մեջ, ինչպես Մաղասաբերդի վերջին տիրակալ Զոր Կարա-Գյոզի ողբալի մահվան մասին հյուսված երգը, որի բառերն Աբովյանը ներկայացնում է ռուսերեն թարգմանությամբ իր «Այցելություն Անիի ավերեկներին» («Поездка к развалинам Ани») ուղեգրության մեջ (Հակոբյան, 1955: 7):

«Ասիայում երաժշտության և նկարչության արվեստի տարածելն իմ վաղեմի ցանկությունն է եղել: Դրանց միջոցով կրակոտ արևելքից ավելի շուտ կհասնեն կուլտուրայի, քան որևէ այլ միջոցով», - գրում է Աբովյանն ակադեմիկոս Պարրոտին 1835 թ. (Հակոբյան, 1955: 7): Գրողը տեսնում էր նաև մեր երաժշտական բանահյուսությունն ու մշակույթը եվրոպացիներին հասանելի դարձնելու, մշակութային երկխոսության անհրաժեշտությունը: Իր «Հայոց եկեղեցական և ժողովրդական երգը» հոդվածում Աբովյանը մեծ հիացմունքով է խոսում աշուղների և աշուղական արվեստի մասին՝ նրանցից շատերին համարելով «շնորհալի բանաստեղծներ ու երգիչներ», իսկ ունաց նույնիսկ՝ «իսկական հանճարներ»՝ հավելելով, որ իրեն ոչ մի երաժշտություն այնպես չի հուզել, խանդավառել, ամեն տեսակի տրամադրություններով համակել, ինչպես աշուղականը: Հոդվածում Աբովյանն ընդհանրական գծեր է մատնանաշում, որ հատուկ են աշուղական սիրավեպերին. դրանք կոչվում են հիմնականում գործող անձանց անուններով, նկարագրվում է նրանց կյանքի պատմությունը, հիշատակվում են ծննդավայրը, ապագա սիրահարների նախասիրահարության

շրջանից որոշակի մանրամասներ, այնուհետև հանդիպում, զգացմունք, փոխադարձ ձոներգեր, ապագայի կառուցում և իդձեր, այնուհետև խոչընդոտներ, արգելքներ, խնդիրներ ու դժվարություններ, բաժանում, գլխավոր հերոսի պանդխտություն, ի պատիվ սիրեցյալի՝ փորձությունների հաղթահարում և հերոսական գործեր: Ըստ Աբովյանի՝ հոյակապ հրաշագեղ և բանաստեղծական են հնչող արտահայտությունները, օրհնություններն ու հավերժական հավատարմության երգումները. «Երևակայական ամբողջ խաղի ամենագեղեցիկ քողը բացվում է միայն վերադարձին և այն էլ անսպասելի, մեծ մասամբ հուսահատությամբ լի պահերին, երբ նրանք վերջապես հասնում են իրենց բաղձանքին կամ հավերժ պետք է հրաժարվեն դրանից» (Հակոբյան, 1955: 7), -գրում է Աբովյանն ու ասվածին իբրև օրինակ-նմուշ ներկայացնում մասնավորապես թիֆլիսահայերի և առհասարակ թիֆլիսեցիների շրջանում երգվող արևելյան երկու հայտնի սիրավեպ՝ «Աշուղ Ղարիբն» ու «Քյարամի պատմությունը». «Հրաշալի երկնային են նրա խոսքերը, որ նա երգում է մի հայկական եկեղեցու առաջ (*նկատի ունի Քյարամին*. - Լ.Հ.), - նկատում է Աբովյանը՝ հավելելով և վերջինիս դռանը մոտեցած փոքր երեխաներին, հավատացյալներին և դուրս եկողներին գովաբանում, թե նրանք երջանիկ են, որ կարող են այն սրբազան վայրը մտնել, որի գրկում իր սիրածն է դաստիարակվել, մինչդեռ ինքը, որպես մահմեդական, իրավունք չունի այդ անելու» (Հակոբյան, 1959: 65-66):

Ուշագրավ է, որ Ամստերդամում հրատարակված հոլանդերեն մի գրքում, որը նվիրված է արվեստին և գիտությանը (Vaderlandsche..., 1855: 472) «Հայկական հեքիաթներ» (Vaderlandsche..., 1855: 471-472) ընդհանուր խորագրի տակ տեղ է գտել նաև Ասլիի և Քյարամի հայտնի սիրային պատմությունը (Vaderlandsche..., 1855: 471): Քանի որ գիրքը լույս է տեսել 1855 թվականին, եզրակացնում ենք, որ վերջինիս աղբյուրը բարոն Ավգուստ ֆոն Հաքստհաուզենի¹ «Transkaukasien» վերնագրով ուղեգրության

¹ Ավգուստ ֆոն Հաքստհաուզենի (1792-1866 թթ.) այցը Կովկաս ինքնանպատակ չի եղել: Որպես գյուղատնտեսության գիտակի՝ Ռուսաստանի ցար Նիկոլայ Առաջինը 19-րդ դարի առաջին կեսին՝ 1843-1844 թվականներին, նրան հրավիրվել է Ռուսաստան՝ ուսումնասիրելու ռուսական գյուղերի պայմանները: Ճամփորդական բոլոր ծախսերը հոգացել է պետությունը: Այս ճամփորդության շնորհիվ գրվել են Հաքստհաուզենի ինչպես „Transkaukasien“, այնպես էլ „Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands“ (Haxthausen A., Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands, Hannover, Hannover Hahn, 1847 S. 492) երկերը: Այդ ուղևորության շրջանակներում Հաքստհաուզենը կարճ ժամանակով եղել է նաև Կովկասում, այդ թվում՝ Հայաստանում, որի արևելյան հատվածը Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ էր գտնվում: Ճանապարհորդը Հայաստանին և հայերին վերաբերվող գրառումներ է կատարել, այնուհետև իր ծավալուն աշխատության մեջ ներկայացրել է հայ ժողովրդական բանահյուսության մի շարք

անգլերեն տարբերակն է, որ առաջին անգամ լույս է տեսել 1854 թվականին Լոնդոնում (Haxthausen, 1854: 448): Ուղեգրության անգլերեն տարբերակին արդեն հաջորդել է գերմաներեն տպագրությունը՝ 1856 թվականին Լայպցիգում (Haxthausen, 1856: 340):

Հաքստհաուզենը նախ գրում է, որ Ասլիի և Քյարամի սիրո պատմությունը հայկական բանաստեղծական նմուշ է, որն ուղեկցորդ և թարգմանիչ Խաչատուր Աբովյանն իրեն հաղորդել է գրավոր, երբ ինքը Գերմանիայում է եղել (Haxthausen, 1856: 315): Հոլանդերեն տարբերակում այս տեղեկությունը թեև բացակայում է, սակայն հեքիաթ-սիրավեպն ամբողջովին նույնական է Հաքստհաուզենի տարբերակի հետ (Vaderlandsche..., 1855: 471): Այսպիսով՝ Աբովյանին հաջողվել է տարածել Քյարամի և Ասլիի պատմության հայկական տարբերակներից մեկը Եվրոպայում:

Աշուղական հեքիաթ-սիրավեպերի գրառման կամ հաստատագրման գործում մեծ է ավագ սերնդի ականավոր երաժշտագետների ներդրումը, եզակի են հատկապես Ա. Բրուսյանի արժեքավոր գրառումներն ու ձայնագրությունները: Գիտակցելով բանավոր ավանդույթով փոխանցվող մեղեդիների հաստատագրման կարևորությունն ու լինելով տաղանդաշատ Ջիվանու, Ջամալու, Շերամի, Պայծառեի, Ջահրիի և այլ աշուղների ժամանակակիցը՝ երաժշտագետը ձայնագրել է Շիրակի դաշտավայրի գյուղերում և Ալեքսանդրապոլում տասնիններորդ դարում երգվող հարուստ ժառանգությունը: 1917 թ. հրապարակված «Շիրակի երգեր» ժողովածոում ամբարված «Աշուղ Քյարամի» սիրավեպը՝ Սպ. Մելիքյանի ձայնագրմամբ, Մերձավոր Արևելքի ամենահին գրառումն է համարվում ֆոնոգրաֆով: Ա. Քոչարյանի «Աշուղական սիրավեպեր» (1976) անտիպ աշխատության մեջ ամփոփված են Հայաստանում կենցաղավարող արևելյան և զուտ հայկական արձակ և երաժշտական հատվածներով ընդմիջարկվող տասը սիրավեպեր: Ավելի ուշ շրջանի՝ մինչև 1970-ական թթ. երաժշտագետների (Մ. Մուրադյան, Ռ. Աթայան, Մ. Բրուսյան, Մ. Մանուկյան, Ա. Փահլևանյան, Զ. Թագակչյան և այլք) ձայնագրությունների և գրառումների առյուծի բաժինը հեքիաթ-սիրավեպեր են՝ գրանցված արհեստավարժ աշուղներից կամ բանասացներից (Երնջակյան, 2009: 12–13):

Քննվող սիրավեպը նույնպես կենցաղավարել է ոչ միայն արհեստավարժ աշուղական մեկնաբանությունների, այլև դրանց ժողովրդական տարբերակների միջոցով. աշուղական սիրավեպերի երաժշտական հատվածների ժողովրդական կատարումները, սակայն, պակաս ուշադրությո-

նմուշներ՝ համապատասխան մեկնաբանություններով: Հայաստան կատարած այցի ընթացքում բարոն Հաքստհաուզենի ուղեկիցը եղել է Խաչատուր Աբովյանը, որն էլ ճանապարհորդին ներկայացրել է հայկական բանահյուսության տարբերակները:

յան են արժանացել (Բոլորյան Պողոս, «Ասլի և Քյարամ» սիրավեպից 2 նմուշ) (Սարգսյան, 2005: 72-78):

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ «Ասլի և Քյարամ» հեքիաթ-սիրավեպի տարածման պատմության ուսումնասիրությունը բացահայտվում է, որ եվրոպական տարբեր ժողովածուներում այն հիմնականում հայտնվել է Խաչատուր Աբովյանի փոխանցած պատումի շնորհիվ՝ միջմշակութային փոխանակման գործընթացում դառնալով միջնորդ հայկական և եվրոպական գրական-մշակութային դաշտերի միջև, իսկ Հայաստանի պատմաագագրական տարբեր շրջաններում քննվող սիրավեպը տարածում է գտել ոչ միայն արհեստավարժ աշուղների և գրական երկերի միջոցով, այլև բանասացների փոխանցմամբ: Այդ տեսանկյունից, սակայն, պատշաճ ուշադրության չարժանանալով, այդ նյութերը դեռևս լիովին չեն քննվել բանագետների և երաժշտագետների կողմից:

Գրականության ցանկ

1. **Աղայան Ղ.**, Երկերի ժողովածու, հատոր 1, Երևան, Հայպետհարտ, 1962, 415 էջ:
2. **Երնջակյան Լ.**, Աշուղական սիրավեպի ձևավորման պատմությունից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2002, թիվ 2 (2), էջ 59–69:
3. **Երնջակյան Լ.**, Աշուղական սիրավեպը Մերձավոր արևելյան երաժշտական փոխառնչությունների համատեքստում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2009, 256 էջ:
4. **Լևոնյան Գ.**, Աշուղների մասին պատմական-քննական հայեացք, Ազգագրական հանդես, 1903, գիրք X, էջ 39–42:
5. **Խաչատրյան Վ.**, Տրուբադուրների պոեզիան, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1992, թիվ 1(76), էջ 196–200:
6. **Հակոբյան Պ.**, Դարձյալ անծանոթ էջեր Խաչատուր Աբովյանի գրական ժառանգությունից, Սովետական արվեստ, 1959, թիվ 1, էջ 62–67:
7. **Հակոբյան Պ.**, Խաչատուր Աբովյանը և երաժշտությունը, Սովետական արվեստ, 1955, թիվ 5, էջ 6–12:
8. **Հարությունյան Հ.**, Աշուղական ավանդույթը Ալեքսանդրապոլի քաղաքային մշակույթում, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», 2017, թիվ 20, էջ 216–223, նաև՝ **Բրուտյան Ա.**, Ռամկական մրմունջներ, հատոր II, Երևան, հրատ., 2002, 227 էջ:
9. **Հարությունյան Հ.**, Աշուղական համաքարությունը որպես ավանդական պրոֆեսիոնալ երաժշտության զարգացման կենտրոն, Հոդվածների ժողովածու: Ափինյանական ընթերցումներ. ավանդական երաժշտության արդի հիմնախնդիրները, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2023, էջ 74–84:
10. **Հարությունյան Ս.**, Հայ առասպելաբանություն, Երևան, «Անտարես» հրատ., 2018, 527 էջ:

11. **Ղանալանյան Ա.**, Աբովյանը և ժողովրդական բանահյուսությունը, Երևան, ԱՐՄՖԱՆԻ հրատ., 1941, 140 էջ:
12. **Զիվանի**, Քեարամի եւ Ասլիի հեքեաթը, Աղեքսանդրապոլ, Գեորգ Ս. Սանտեանց, 1888, 207 էջ:
13. **Պողոսեան Ս.**, Աշուղ Ֆիզահի. հայ մշակույթի երախտաւորը, Ապագայ, 1997, ԻԳ տարի, թիւ 1104, էջ 1:
14. **Սալ-Ման**, Ղազարոս Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, Հայաստան հրատ., 1967, 357 էջ:
15. **Սարգսյան Մ.**, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի ձայնադարանի աշուղական ֆոնդը://Հայ աշուղագիտությունը և արդի հիմնախնդիրները, Գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, ՀՀ Մշակույթի և երիտասարդության նախարարություն, Երևան, ՀՀ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտ, 2005, էջ 72–77:
16. **Քուշնարյան Բ.**, Ակնարկ հայ երաժշտության պատմության, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963, 325 էջ:
17. **Ֆիզահի**, Ալեքսանդրապոլցի Աշըզ Ֆիզահու երգերը, Տփլիս, տպ. Մ. Դ. Ռոտինեանի, 1888:
18. **Քոչարյան Ա.**, Աշուղական սիրավեպեր, Հայ ավանդական երաժշտություն մատենաշար, 2014, պրակ X, 360 էջ:
19. **Даронян С.**, «Ашик-Кериб» Лермонтова и армянские записи сказания, Вестник общественных наук, 1974, номер 4, с. 79–92.
20. **Haxthausen A.**, Transcaucasia, London, Chapman and Hall, 1854, p. 448.
21. **Haxthausen A.**, Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands, Hannover, Hannover Hahn, 1847, S. 492.
22. **Haxthausen A.**, Transkaukasien, Leipzig, V. Brodhaus, 1856, S. 340.
23. *Vaderlandsche Letteroefeningen of tijdschrift van Kunsten en Wetenschappen*, Tweede stuk, Amsterdam, P. Ellerman, 1855, S. 472.

References

1. **Aghayan Gh.**, “Erkeri jhoghovac'ow” [“Collected Works”], vol. 1, Yerevan, Haypethart, 1962, 415 p.
2. **Ernjakyan L.**, “Ashowghakan siravepi d'zevavorman patmowt'yownic” [“From the history of the formation of the Ashugh romance”], *Lraber hasarakakan gitowt'yownneri*, 2002, N 2 (2), pp. 59–69.
3. **Ernjakyan L.**, “Ashowghakan siravepy' Merd'avor arevelyan erajhshtakan p'oxar'nchowt'yownneri hamateqstowm” [“The Ashugh Romance in the Context of Middle Eastern Musical Connections”], Yerevan, HH GAA «Gitowt'yown» hrat., 2009, 256 p.
4. **Levonyan G.**, “Ashowghneri masin patmakan-qnnakan hayeacq” [“A historical-critical perspective on the Ashughs”], *Azgagrakan hande's*, 1903, vol. 10, pp. 39–42.
5. **Xachatryan V.**, “Trowbadownneri poezian” [“The poetry of the troubadours”], *Banber Erevani hamalsarani*, 1992, N 1 (76), pp. 196–200.
6. **Hakobyan P.**, “Dard'yal anc'anot' e'jer Xachatowr Abovyani grakan jhar'angowt'yownic” [“Again unknown pages from Khachatur Abovyani's literary legacy”], *Sovetakan arvest*, 1959, N 1, pp. 62–67.

7. **Hakobyan P.**, “Xachatowr Abovyany' ev erajhshtowt'yowny” [“Khachatur Abovyan and music”], Sovetakan arvest, 1955, N 5, pp. 6–12.
8. **Harowt'yownyan H.**, “Ashowghakan avandowyt'y' Aleqsandrapoli qaghaqayin mshakowyt'owm” [“The Ashugh tradition in the urban culture of Alexandropol”], HH GAA ShHH kentroni «Gitakan ashxatowt'yownner», 2017, N 20, pp. 216–223, **Browtyan A.**, “R'amkakan mrmownjner” [“Village whispers”], vol. II, Yerevan, 2002, 227 p.
9. **Harowt'yownyan H.**, “Ashowghakan hamqarowt'yowny' vorpes avandakan profesional erajhshtowt'yan zargacman kentron” [“The Ashughan community as a center for the development of traditional professional music”], Hodvac'neri jhoghovac'ow: Ap'inyanakan y'nt'ercowmner. avandakan erajhshtowt'yan ardi himnaxndirneri', Yerevan, «Gitowt'yown» hrat., 2023, pp. 74–84.
10. **Harowt'yownyan S.**, “Hay ar'aspelabanowt'yown” [“Armenian mythology”], Yerevan, «Antares» hrat., 2018, 527 p.
11. **Ghanalanyan A.**, “Abovyany' ev jhoghovrdakan banahyowsowt'yowny” [“Abovyan and folklore”], Yerevan, ARMFANI hrat., 1941, 140 p.
12. **Jivani**, “Qearami ev Aslii heqeat'y” [“The story of Kearam and Asli”], Aghe'qsandrapo'l, Ge'org S. Sanoeanc, 1888, 207 p.
13. **Po'ghosean S.**, “Ashowgh Fizahi. hay mshakoyt'i eraxtawory” [“Ashugh Fizahi: the patron of Armenian culture”], Apagay, 1997, IG, N 1104, p. 1.
14. **Sal-Man**, “Ghazaros Aghayanr jhamanakakicneri howsherowm” [“Ghazaros Aghayan in the memoirs of his contemporaries”], Yerevan, Hayastan hrat., 1967, 357 p.
15. **Sargsyan M.**, “HH GAA Arvesti institowti d'aynadarani ashowghakan fondy” [“The Ashugh Fund of the Sound Library of the Institute of Arts of the NAS of the Republic of Armenia”]. //Hay ashowghagitowt'yowny' ev ardi himnaxndirneri', Gitajhoghovi zekowcowmneri jhoghovac'ow, HH Mshakowyt'i ev eritasardowt'yan naxararowt'yown, Yerevan, HH GA Arvesti institowt, 2005, pp. 72–77.
16. **Qowshnaryan Q.**, “Aknark hay erajhshtowt'yan patmowt'yan” [“A brief history of Armenian music”], Yerevan, HSSR' GA hrat., 1963, 325 p.
17. **Fizahi**, “Ale'qsandrapo'lci Ashy'g Fizahow ergery” [“The songs of Ashig Fizahu from Alexandropol”], Tp'xis, tp. M. D. R'o'tineani, 1888.
18. **Qocharyan A.**, “Ashowghakan siraveper” [“Ashugh romances”], Hay avandakan erajhshtowt'yown matenashar, 2014, vol. 10, 360 p.
19. **Daronyan S.**, “Ashik-Kerib Lermontova i armyanskiye zapisi skazaniya” [“Ashik-Kerib Lermontov and Armenian records of the legend”], Vestnik obshchestvennykh nauk, 1974, N 4, pp. 79–92.
20. **Haxthausen A.**, Transcaucasia, London, Chapman and Hall, 1854, p. 448.
21. **Haxthausen A.**, Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands, Hannover, Hannover Hahn, 1847, S. 492.
22. **Haxthausen A.**, Transkaukasien, Leipzig, V. Brodhaus, 1856, S. 340.
23. *Vaderlandsche Letteroefeningen of tijdschrift van Kunsten en Wetenschappen*, Tweede stuk, Amsterdam, P. Ellerman, 1855, S. 472.

Լուսինե Հայրիյան – բանասիրական գիտությունների թեկնածու: ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և

պատմության բաժնի գիտաշխատող: Կատարած ուսումնասիրությունները վերաբերում են բանավոր և գրքային ավանդույթների բազմազան կապերին, գրականություն-բանահյուսություն փոխազդեցություններին, հայ ժողովրդական հեքիաթների ծիսահավատալիքային տարրերին:

ORCID ID: 0009-0006-0350-357X
hayriyan.1976@mail.ru

Lusine Hayriyan – Candidate of Philological Sciences. Researcher of the Department of Folklore Theory and History of the Institute of Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. The conducted studies refer to various connections of oral and book traditions, literature-folklore interactions, ritual elements of Armenian folk tales.

ORCID ID: 0009-0006-0350-357X
hayriyan.1976@mail.ru

Лусине Айриян – Кандидат филологических наук. Научный сотрудник отдела теории и истории фольклора Института археологии и этнографии Национальной академии наук Республики Армения. Проведенные исследования касаются различных связей устных и книжных традиций, литературно-фольклорных взаимодействий, обрядовых элементов армянских народных сказок.

ORCID ID: 0009-0006-0350-357X
hayriyan.1976@mail.ru

Միքանուշ Փարսադանյան – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ նոր գրականության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը՝ հայկական կլասիցիզմ, հայ նոր գրականություն, գրական կապեր:

ORCID ID: 0000-0002-5292-4614
parsadanyansiranush@gmail.com

Siranush Parsadanyan – Candidate of Philological Sciences, Junior Researcher at the Department of New Armenian Literature, Manuk Abeghyan Institute of Literature, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. Research interests: Armenian Classicism, Modern Armenian Literature, and Literary Connections.

ORCID ID: 0000-0002-5292-4614
parsadanyansiranush@gmail.com

Сирануш Парсаданян – Кандидат филологических наук, младший научный сотрудник отдела новой армянской литературы Института литературы имени Манука Абегамяна НАН РА. Область научных интересов: армянский классицизм, новая армянская литература, литературные связи.

ORCID ID: 0000-0002-5292-4614
parsadanyansiranush@gmail.com